

Agders indre kulturgrenser – en skisse til et prosjekt

Jan Henrik Munksgaard

Innledning

Da jeg kom tilbake til Agder i 1986 etter 25 års utlendighet, hadde jeg i mange år jobbet på Universitetet i Bergen. Der hadde jeg arbeidet med oppbyggingen av Kulturgeografisk registrering på Vestlandet. Min forskningsmessige kongstanke på veien sør til Kristiansand var derfor å kartlegge Agders kulturgeografi. Jeg hadde en hypotese.

Som ung hadde jeg fartet rundt i Agder og sett at landsdelens natur varierte fra det vestre Vest-Agders bratte fjellandskap til det østre Aust-Agders skogsområder. For meg virket Agder som et overgangsområde mellom vestnorsk og østnorsk natur. Mange vestnorske og østnorske trekk møttes her. Det er nok å nevne at abberen eller sjebba, som vi sier på Sørlandet, stopper sin vandring vestover i Audnedalen i Vest-Agder, blåveisen kom aldri lenger enn til Grønnefjorden i Lyngdal, mens kusymra aldri kom lenger øst enn til Homborsund i Aust-Agder. Revebjella stopper sin østlige vandring i Agder, grana møter furua og elgen møter hjorten. Det er da en naturlig tanke at dette også gjelder kulturen.

Gjennom tilfeldige observasjoner har jeg sett at byggeskikken er annerledes i vestre Vest-Agder enn i østre Aust-Agder, og på kysten av Sørlandet skiller den seg fra arkitekturen i heiområdene i Åseral og Setesdal.

Men hvor stor denne forskjellen er vet jeg ikke. Denne artikkelen blir derfor mer preget av spørsmål enn svar. Min hypotese var og er at det kan være bygningsmessige grenser mellom Østlandet og Vestlandet som møtes i Agder. Men jeg vet også at innovasjoner utenfra har trengt inn

sørfra og fått fotfeste langs kysten uten å gå særlig inn i landet. Vi kan derfor muligens finne bygningsmessige grenser mellom sør og nord i vår region. Men kan det også være andre grenser og strukturer i Agders byggeskikk? Og ikke minst, om det eksisterer grenser, hva er forklaringen?

Jeg vil altså i denne artikkelen ta for meg byggeskikkens geografi i Norge og Agder, og jeg vil konsentrere meg om tiden før 1850 ettersom byggeskikken på midten av 1800-tallet ble ganske ensartet over hele landet da sveitserstilen kom.

En bygnings viktigste ledd er de konstruktive delene, dvs. bæresystemet som holder bygningen oppe. Det er disse leddene som først og fremst kan fortelle om bygningens grunnleggende struktur og som kan fortelle noe om utbredelse og kulturgeografi.

Tømmerbygde hus

Når vi tenker på eldre trebebyggelse i Norge, vil jeg tro at de fleste av oss har en tømmerbygning på netthinnen. Alle vet hvordan en slik bygning ser ut. Det er tømmerstokker lagd direkte på hverandre. I hjørnene er stokkene hugget sammen på forskjellig vis. Disse sammenføyningene kalles laft eller nov på norsk, og knut på svensk. I hus som er bygd med lafte-teknikk, er det selve veggen som bærer tyngden fra taket. Laftekonstruksjonen var den vanligste byggemåten i Norge i eldre tid, og den byggemåten som generelt forbindes med norsk byggeskikk. Lafteverk krever rikelig tilgang på rettvokst virke.

Lafte-teknikken har endret seg over tid fra middelalderen til i dag og viser seg i forskjellig utførelse fra det ene dalstrøk til det andre. Stokkene kan være runde, ovale eller flathogde og selve laftehogget kan være svært uensartet. Selv om disse detaljene kanskje kan danne mindre kulturgrenser, er det ikke *det* jeg er interessert i her. I første omgang er det utbredelsen av lafte-teknikken som *sådan* jeg vil ta for meg.

I en europeisk sammenheng er laftekonstruksjonen fremherskende i Øst-Europa. Den går fra Russland, Baltikum og Polen sørover til Romania, og derfra til de alpine strøk i Østerrike og Sveits. Fjellstrøkene i det nordlige Spania har også laftekonstruksjoner. Fra Russland kom laftet også til Finland og Skandinavia unntatt Sør-Sverige og Danmark.

De områdene hvor laftekunsten er utbredt, følger stort sett grensene for de store barskogsområdene i Europa. I Vest-Europa finnes det lite og ingen laftekonstruksjon (Hauglid 1980: 24).

Det er vanskelig å si når lafteteknikken kom til Norge. Ofte blir Gokstadskipets gravkammer fra ca. 900 trukket frem som det tidligste eksempel på lafting i Norge. Men laftingen her er meget primitiv, og forteller lite om hvordan norske bygninger ble konstruert på denne tiden (Hauglid 1980: 127f). Antagelig er det først på 1000-tallet at laftet for alvor trengte inn i Norge østfra. Siden gikk lafteteknikken sin seiersgang over landet og dominerte i mange hundre år den norske byggeskikken. I alle landsdeler begynte nordmenn å bygge i denne nye teknikken, og i bolighus og forrådshus ble lafting nærmest enerådende i løpet av forholdsvis kort tid. Lafteteknikken er altså kjent og har vært dominerende i alle deler av landet fra tidlig middelalder til 1800-tallet.

Stavverk

I forhistorisk tid var reisverk den vanligste bygningsformen over hele Europa. Også i Norge har vertikale stolper og staver i reisverk vært den alminneligste bygningskonstruksjonen før år 1000. Dette var før lafteverk kom hit til landet. Stavkirkekonstruksjonene er den siste geniale utløperen av denne byggeskikken hos oss.

Det har utvilsomt eksistert flere typer reisverk. Slike bygninger med reist virke og vertikale konstruksjoner kunne være jordgravde, stolpebygde og grindbygdliggende stavbygninger. Reisverksbygninger var dominerende over hele Vest-Europa, og de settes i sammenheng med løvskogsområder. Vi kjenner alle rekonstruerte stavbygninger som er lange og smale på grunn av konstruksjonens teknikk og form. Et eksempel finnes på Ullandhaug ved Stavanger.

Mens lafteverket består av horisontale stokker, består stavverket av et system med vertikale stolper eller staver som er forbundet på langs og tvers med bjelker og sviller. Veggene blir innfelt i den konstruktive rammen eller festet utenpå med nagler eller spiker.

Den typiske stavbygningen slik vi kjenner den i dag fra de sentrale deler av Vestlandet, består av grunder, det vil si to staver forbundet av en bete

som til sammen utgjør en grind. Flere grinder etter hverandre blir bundet sammen av stavlegjer. Stavene står direkte på bakken, gjerne på en stein eller helle, aldri på en svill av tre. Disse stavbygningene er enkle, funksjonelle og praktiske i skogfattige områder (Gjærder 1982: 32f).

Da lafteteknikken kom til Norge, vandret den antagelig fra øst mot vest med hurtigtogs fart, men vest i landet ble laftet ikke enerådende. Riktignok ble alle bolighus og forrådshus satt opp i laftekonstruksjon, men gårdsløer, utløer, naust og sommerfjøs beholdt den eldre stavteknikken. På den måten går det en bygningsmessig kulturgrense mellom lafteteknikk og stavteknikk, mellom det norske Østland og det norske Vestland.

På eldre oversiktskart som ble lagd av Halvor Vreim og andre etnologer i 1930-årene, er denne kulturgrensen i sør nesten identisk med fylkesgrensen mellom Rogaland og Vest-Agder. Agder ligger i det østnorske lafteområdet (Vreim 1936–37:61).

I de siste tiårene har både fylkeskonservatoren i Vest-Agder og vi på Vest-Agder-museet gjort undersøkelser som viser at grensen mellom laft og stav *ikke* er identisk med fylkesgrensen. Det er funnet flere stavbygninger i Åseral, i Sirdal og på Lista. En nærmere systematisk undersøkelse av områdene i vestre Vest-Agder vil antagelig avdekke flere liknende stavbygninger, kanskje helt øst til Lindesnes.¹

Noen av bygningene vest i Vest-Agder er rene grindbygde konstruksjoner som på Vestlandet, men de fleste skiller seg noe fra disse klassiske grindbygningene. I den lokale dialekten blir bygningsmåten kalt stegeverk. Det er en variant av grindverket. De har ofte doble stavlegjer og doble beten, og beten ligger ikke i en kløft gjennom staven som i de grindbygde bygningene på Vestlandet. Stegane som stavene kalles, er tappet opp i beten eller slinda.² Stavlegjene ligger litt nedfelt på beteendene og rett over stavene.

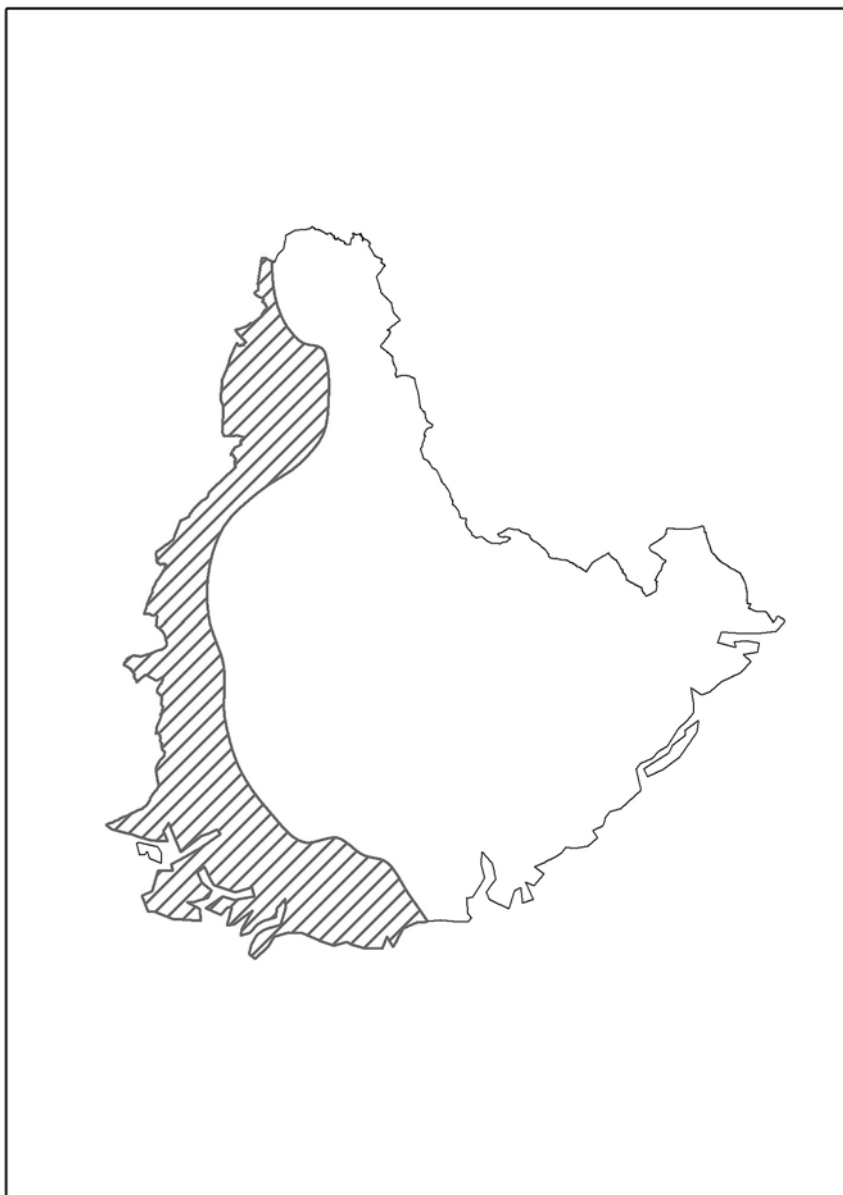
Det er tydelig at vestre Vest-Agder er et overgangsområde som strekker seg inn i Dalane, og at bygningsgrensen ligger lenger øst enn det kulturgeografer antydde i mellomkrigstiden.

1 Samtaler med fylkeskonservatorene Svein Mjaatvedt og Frans-Arne Stylegar.

2 Stavlegjene og betene kan være doble. To stavlegjer kan ligge oppå hverandre. Det samme kan to beten gjøre. Stavlegjene og betene kan danne et laftekryss der de møtes.

Kart 1 Omtrentlig grense for stav- og laftekonstruksjon i gårdsløer og utløer. Etter Vreim.

Kart 2 Revidert grense for utbredelse av stavkonstruksjon (grindverk/stegeverk) i gårdsløer og utløer.

Enkle reisverksbygninger

I gamle utløer og utmarkshus i Agder finner vi enkle stav- og reisverkskonstruksjoner som kan minne om grindbygningene, men i motsetning til dem står disse på tresviller. Jan Godal, som er en av ekspertene på gamle konstruksjoner av tre i Norge, har i en av sine bøker avbildet to forskjellige bygningskonstruksjoner som er typisk for hvert sitt agderfylke (Godal 1994:76f). Jeg har selv funnet den typen han sier er karakteristisk for Aust-Agder helt vest i Vest-Agder, så her vil det være interessant å undersøke hvordan disse reisverkshusene fordeler seg i Agder, Rogaland og Telemark. Kanskje kan vi da finne grenser som vi i dag ikke kjenner til. Men vi må være raskt ute. Utmarkshusene er i ferd med å forsvinne.

Taket

Et annet klassisk eksempel på byggeskikkens kulturgeografi i Norge er takkonstruksjonene. I norsk sammenheng kan konstruksjonen på taket i bygninger deles i fire grupper og fire ulike geografiske områder (Vreim 1936–37:50f).

1. Sperretak.
2. Sperretak med mønsås eller to sideåser.
3. Åstak.
4. Sperretak med støtter.

Ved sperretak er sperrene, eller raftene som de sier i Setesdal, parvis skåret sammen i mønet, og deres eneste understøttelse er langveggene. Ved sperretak med mønsås og sideåser understøttes sperrene foruten av langveggene også av åsene. Det rene åstaket er konstruert ved hjelp av en rekke åser, lagt parallelt fra gavl til gavl. Det er som en fortsettelse av tømmerveggene oppover takflaten. Sperretak med støtter er, som navnet sier, sperretak som understøttes av vertikale stokker eller såkalte bukker eller krakker.

Det interessante i vår sammenheng er at disse fire ulike måtene å konstruere taket på deler Sør-Norge i fire. På flatbygdene på Østlandet og i

den østlige delen av Telemark og Agder er det åstak. På Vestlandet fra Nordmøre i nord til Vest-Agder i sør er det sperretak. I området mellom disse delene av landet finner vi sperretak med to sideåser eller mønsås. Sperretak som blir understøttet av bukker eller stokker, strekker seg fra Jæren over Lista til Kristiansands-området.

Disse fire områdene møter hverandre i Agder etter de kart etnologene lagde i mellomkrigstiden. Men *hvor* de møtes er det så vidt meg bekjent ingen som har undersøkt grundig. I noen av de eldre undersøkelsene er Setesdal nevnt som et sperretakområde (Vreim 1936–37:48). Det er i beste fall bare delvis riktig. Takkonstruksjonenes møte i Agder forteller oss med tydelighet at hvert av disse fire områdene ligger i overgangen mellom det østlige og vestlige Norge, om noen skulle være i tvil om det. Agder er i sannhet en spennende bygningsteknisk region.

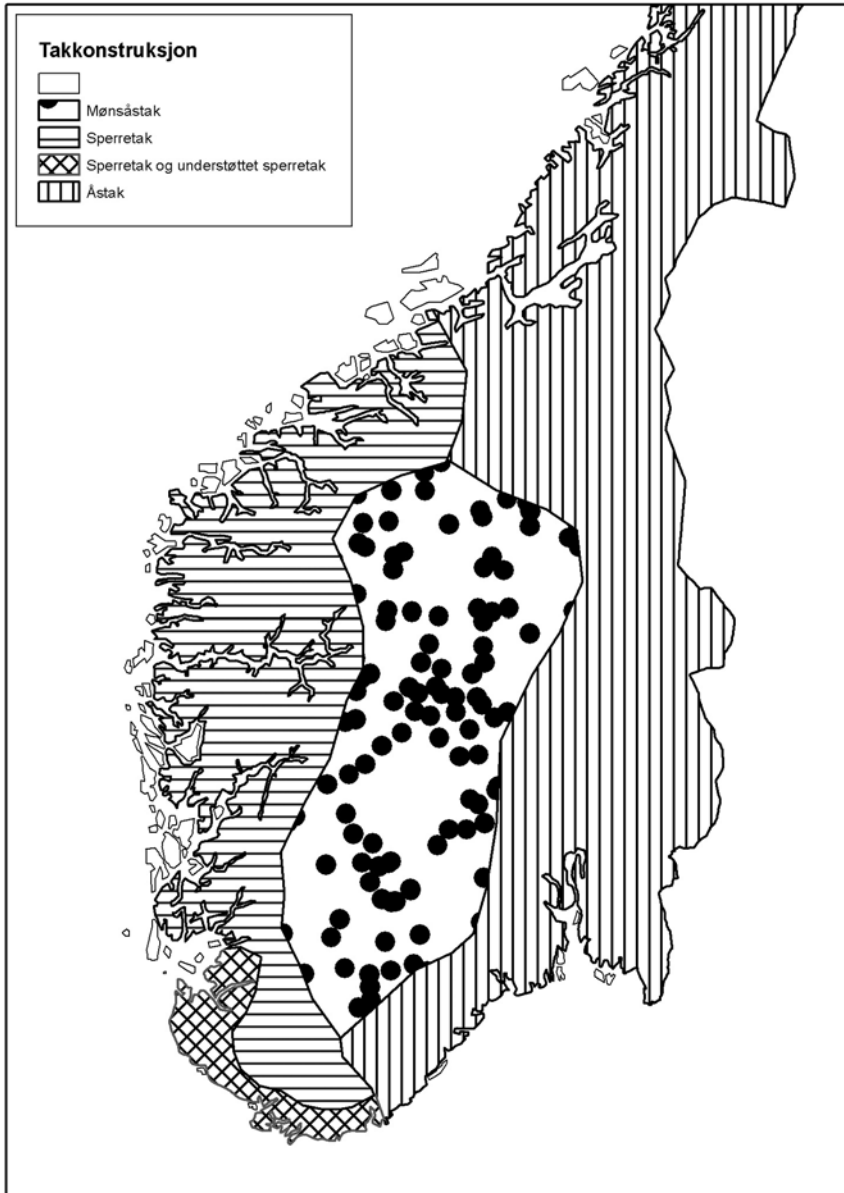
Når vi snakker om tak i kulturgeografisk sammenheng, bør det også kartlegges hva slags tekkemetoder som har vært brukt i vår landsdel. På nasjonalt plan kjenner vi eksempler på mange ulike typer tak som bordtak, spontak og helletak foruten torvtak og pannetak. Spontaket har for eksempel vært brukt mye i indre Agder i nyere tid.

Sleppverk

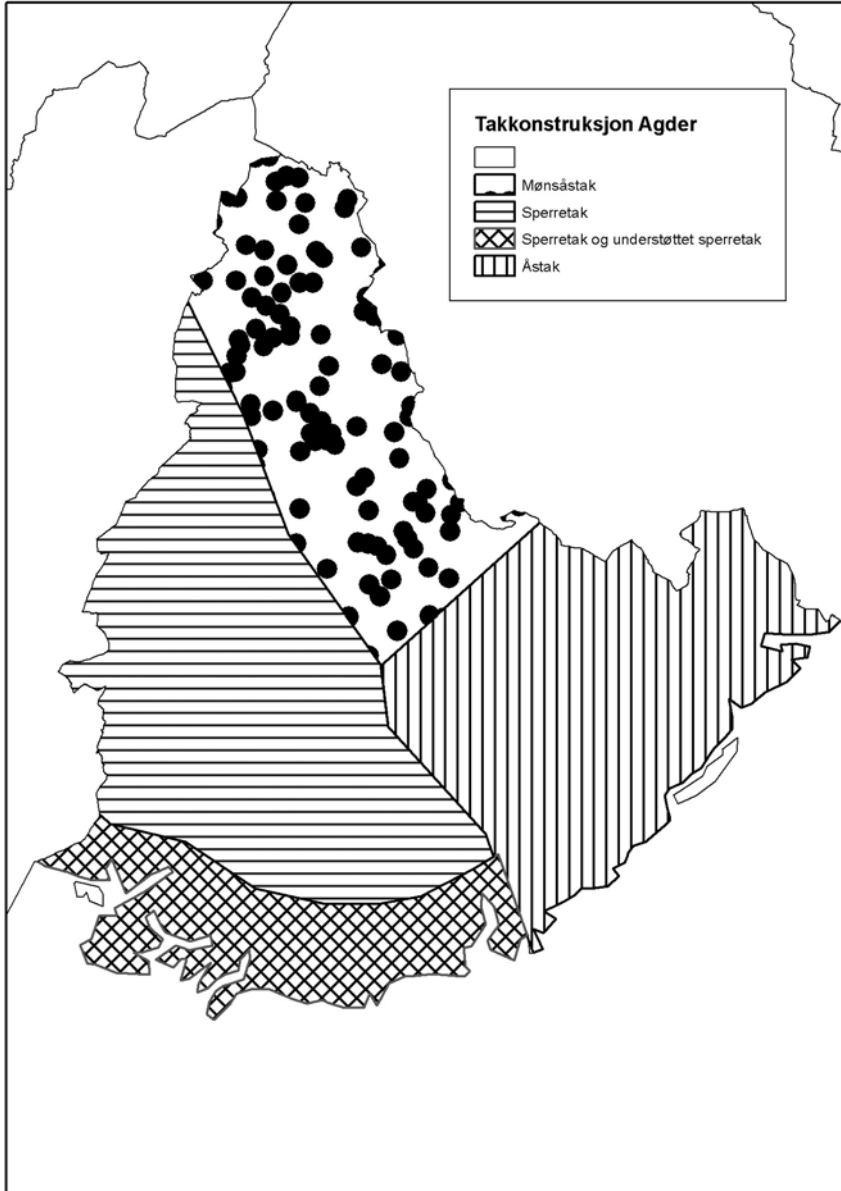
På gården Sveindal øverst i Audnedalen står en stor, gråbrun driftsbygning nær veien. Det spesielle og eiendommelige med bygningen er verken rominndelingen eller funksjonen, men konstruksjonen, måten å sette bygningen sammen på. Store deler av lòa på Sveindal er riktignok bygd i lafteteknikk etter tradisjonelt mønster, men sauefjøset og stallen er bygd i en tredje konstruksjon som kalles sleppverk.

En sleppvegg er et system av vertikale stolper med fyllinger mellom dem. Stolpene står på grunnstokker og er bygningens konstruktive ledd, mens fyllingene består av omtrent like lange, horisontale planker. Plankene festes ved at endene blir avfaset slik at de passer til noter eller spor i stolpenes sider.

Kart 3 a Omtrentlig utbredelse av takkonstruksjoner i Sør-Norge. Etter Vreim.

Kart 3 b Omtrentlig utbredelse av takkonstruksjoner i Agder. Etter Vreim.

Sleppverk i Norden

Sleppverksteknikken har tidligere vært vanlig over store deler av Europa. I Norden er det bare i Danmark og Sverige at bruken av sleppverket har vært omfattende og av betydning i nyere tid. I middelalderen var konstruksjonen vanlig over hele Danmark, mens i moderne tid forekom den bare i den søndre delen av Jylland (Vensild 1982:120). I Sverige har sleppverket vært spredd over hele den sørlige delen av landet (Henriksson 1989:11).

Kulturgeografisk er derfor sleppverkskonstruksjonen et sørskandinaviske fenomen i Norden. I Norge finnes denne konstruksjonen bare på noen få steder. Den er registrert på Sunnmøre, i Sogn og Fjordane, Vestfold og Rogaland, men ingen andre steder er den så tallrik som i Vest-Agder, og ingen steder i Vest-Agder eksisterer det så mange bygninger i sleppverk som i gamle Grindheim herred. Det andre viktige kjerneområdet for denne konstruksjonen er Lista helt sørvest i Vest-Agder.

Kjært barn har som regel mange navn. Dette gjelder også for sleppverket. Et annet norsk navn på denne byggemåten er lavegg. I Danmark kaller man sleppverksbygningene for bulhuse. I Sverige går konstruksjonen under betegnelsen skiftesverk. I Grindheim og Vest-Agder har folk sitt lokale navn på sleppverket. De kaller det rennevegg.³

Bygningshistorikerne mener sleppverksteknikken er en gammel konstruksjonsmåte, eldre enn laftet. Det er derfor naturlig å tro at konstruksjonen i forhistorisk tid har vært utbredt over et mye større geografisk område enn i dag, og at løa på Sveindal og de andre sleppveggbygningene som vi ser i vår tid, er reminisenser av en gammel bygningskultur på Agder. De eksisterer som små øyer med en alderdommelig arkitektur i et moderne samfunn. Så kan man spørre seg hvorfor kunnskapen om sleppverksteknikken har holdt seg så godt i Audnedalen og på Lista, og forsvunnet nesten alle andre steder i landet.

I Sverige og Danmark ble sleppverksbygninger alltid satt opp i eik. Dette treslaget har den styrke og seighet som skal til for at sammenføyningspunktene i teknikken holder. Samtidig har byggemåten den fordel at man kan anvende forholdsvis tynne, til og med krokete planker. De behøver

---

3   Opplyst av folk i Audnedal kommune.

heller ikke være like brede, og lengden kan avvike noe fra den ene planken til den andre. Byggematerialet kan på den måten utnyttes optimalt. I en sleppverksløe trenger man bare halvparten av det trevirke som er nødvendig for å sette opp en løe i lafteteknikk. Det var derfor enklere å bygge i sleppverk, og det lønte seg å bygge husene i denne teknikken.

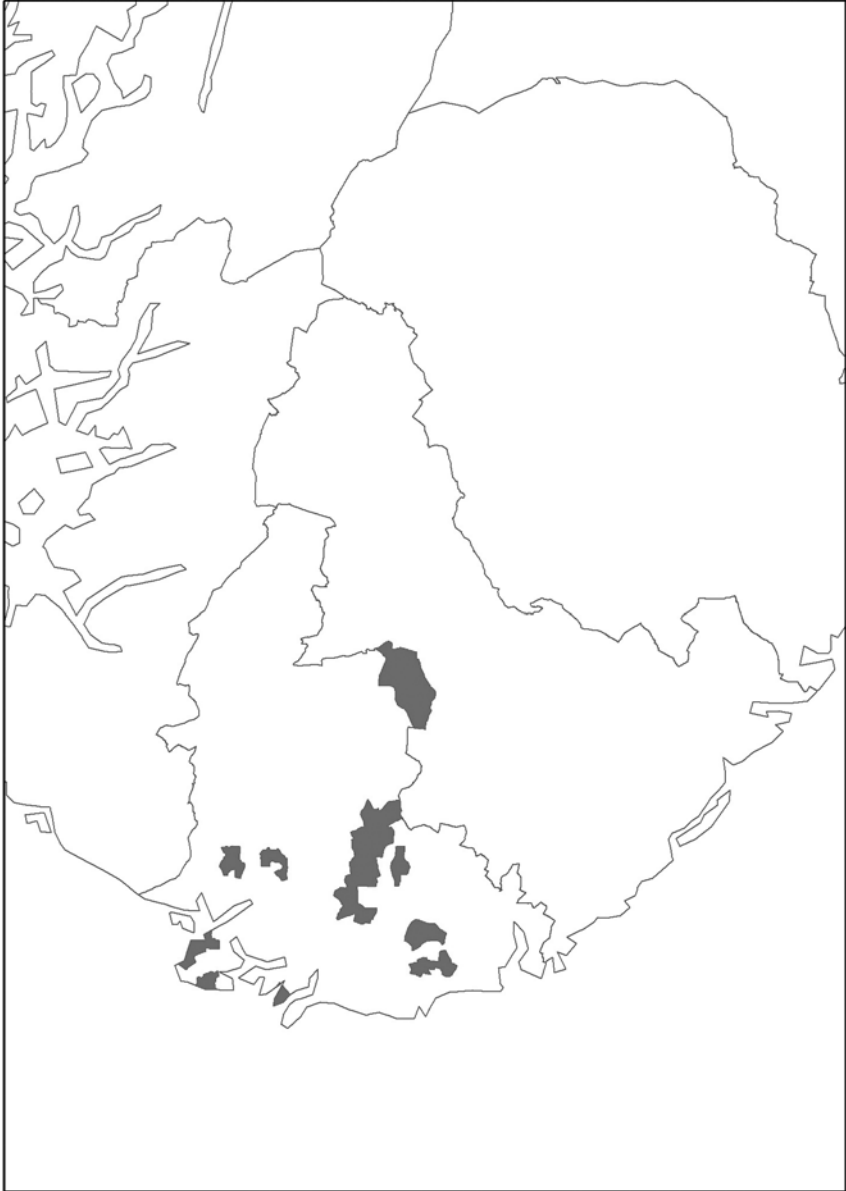
I dag er sleppverkskonstruksjonene i Agder satt opp i furu, men Agders indre bygdelag har i tidligere tider utgjort et kjerneområde for eikeskogen her i landet. Naturgeografisk hørte denne skogen sammen med eikebeltet i Danmark og Sør-Sverige. Helt opp til 1700-tallet, da skogen ble mer eller mindre uthogd, var eikevirke en viktig ressurs for skogsbøndene på Agder. Det er derfor ikke så usannsynlig at folk i Grindheim, og ellers på Agder, for flere hundre år siden bygde sine renneveggløer og fjøs i eik, og at de først på et senere tidspunkt, da eikeskogen avtok, gikk over til å bygge i furu. Når nettopp Listabøndene, som kanskje ikke har hatt særlig eikeskog, har holdt sleppverkskonstruksjonen i hevd, kan årsaken være besparelsen av tømmer i et ellers skogfattig område.

I dag er det nesten bare fjøs som er bygd i sleppverkskonstruksjon, og de eksemplene som ennå eksisterer er delkonstruksjoner i større bygninger. Det er imidlertid naturlig å tro at audnedølene i tidligere tider bygde flere bygningstyper i sleppverkskonstruksjon. Det er ikke usannsynlig at både boliger, løer, fjøs og andre hus ble satt opp med renneveggsteknikk. Nå er det som nevnt bare fjøset, eller floren som egdene sier, som er satt opp på denne måten.

Flor er for øvrig et gammelnorsk ord som har samme utgangspunkt som det engelske ordet floor, og betyr egentlig gulvet mellom båsrekkene. Både ordet flor og renneveggskonstruksjonen er reminisenser av en gammel egdsk kultur.

Løa på Sveindal er et av de beste eksemplene på denne over tusen år gamle lokale bygningsskikken i Vest-Agder. Om den har kulturgeografisk sammenheng med et europeisk sleppverksområde, tørr jeg ikke ta standpunkt til. Men det er fristende å tenke seg at sleppverkskonstruksjonene er reminisenser av en gammel kultur, øyer som flyter i laftekulturen. Jeg kaller hypotesen for *nunatakteorien*.

På grønlandsk er nunatak en isfri fjelltopp som rager opp over innlandsisen. Under istiden i Europa var det mange slike isfrie fjelltopper.

Kart 4 De viktigste områdene i Vest-Agder hvor det eksisterer sleppverkskonstruksjon som delkonstruksjon i større bygninger.

Blomster som vokste på disse stedene overlevde istiden og finnes derfor i dag på helt forskjellige steder i Europa uten forbindelse. På samme måte kan sleppverkskonstruksjonen ha overlevd i Agder.

Panelet

Til nå har jeg tatt for meg de konstruktive leddene i en bygning. I praksis er disse nesten ikke synlige. De fleste trebygninger har nå fått bordkledning eller panel utenpå de konstruktive og bærende ledd for å beskytte dem.

Panelet ga den enkelte bygning og bygningsgruppe en eksteriørmessig helhetsvirkning som var svært forskjellig fra bygningenes tidligere utseende. Vinduernes størrelse og plassering ble påvirket av det nye panelet, og det ble vanlig å male bordkledningen, først i rødt og oker, senere i hvitt. Foruten å bli oppfattet som et estetisk virkemiddel, virket fargene også konserverende på materialene. Panelarkitekturen er i det hele tatt et av de mest utpregete trekk ved bygningskulturen i nyere tid.

Det er vanskelig å si nøyaktig når panelet ble introdusert i Agder, men det var først etter at sagene kom til landsdelen. I løpet av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet ble imidlertid de fleste større bygningene i byene og tettstedene, og embetsmannsgårdene på landsbygda, panelt etter mønster fra utlandet. Forbildene var antagelig den klassiske steinarkitekturen. Panelarkitekturen ble i første omgang et by- og kystfenomen over hele landet, og det tok lang tid før innlandets våningshus ble bordkledd.

Det er to hovedmåter å sette opp et panel på. Enten kan man plassere bordene loddrett eller feste dem vannrett til husveggen. I Norge har begge deler vært alminnelig. Stående panel var enerådende på Østlandet, mens liggende var like vanlig på Vestlandet som stående panel var på Østlandet. Agder ligger igjen mellom disse to landsdelene. Tidligere mente jeg grensen mellom vertikalt og horisontalt panel gikk øst for Farsund eller Flekkefjord. Men etter en del undersøkelser tror jeg grensen går vest for Agder, slik at vår landsdel i sin helhet hørte til det østnorske område. Likevel hadde mange bygninger i agderbyene allerede på slutten av 1700-tallet liggende panel. Bakgrunnen for dette var imidlertid en påvirkning fra engelsk arkitektur, ikke fra Vestlandet.

Naust

En lignende geografisk fordelig finner vi når det gjelder naust, dvs. båtgarasjer. Grensen mellom de vestnorske naustene, hvor båtene blir trukket opp, og de sørlandske sjøbuene, hvor båten ligger på vannet inne i bua, går mellom Jæren og Dalane i Rogaland. Her kan det også nevnes at naustene på Vestlandet har en annen konstruksjon enn båthusene på Sørvest- og Sørlandet. Båthus i bindingsverkslignende teknikk finner man vestover langs Agders kyst til og med Dalane i Rogaland. Den siste bygningen av denne typen finner man i dag i Hellvik i Dalane. Omvendt finner man det siste, sørligste grindbygde naustet på gården Hårr på Jæren. Med noen få kilometers avstand har vi altså et klart geografisk skille. På den ene side har vi grindbygde naust som står direkte på bakken uten svill, der stavlæggja ligger over beten og de ulike bygningsledd har forskjellige dimensjoner alt etter deres betydning i konstruksjonen. På den andre side har vi båthusene i reisverk som står på sviller, samtidig som bygningsleddene har noenlunde samme standardiserte størrelse.

Steinarkitektur

Det kan virke underlig at Agder med heier, fjell og stein i hopetall nesten ikke hadde steinarkitektur i middelalderen og tidlig nytid. Mens resten av Vest-Europa gikk over til omtrent utelukkende å bygge steinkirker på 1000-tallet, fortsatte man her i landet å bygge i tre. Årsaken ligger i økonomiske og sosiale forhold. Stein var et langt dyrere byggemateriale enn tre fordi det forutsetter en profesjonell håndverkerstand, en stand som omfatter både steinbrytere, steinhuggere, murere, kalkbrennere og kalkslagere. Først langt utpå 1100-tallet kom steinkirkene til Agder. Fremdeles ble de fleste kirkene satt opp i tre, men omkring en tredjedel av kirkene i Agder ble bygd i stein i middelalderen. Disse steinkirkene lå alle sammen ved kysten eller i kort avstand fra kysten. Ikke en eneste steinkirke ble plassert i de indre bygder (Lidén 1987:28). Det forteller nok med stor sannsynlighet at aristokratiet, stormenn og den økonomisk styrende klasse bodde i disse områdene. I tillegg er det åpenbart at kontakten og impulsene fra sør gjorde det naturlig med denne kulturgeografiske utbredelsen.

Kart 5 Middelalderens steinkirker i Agder er alle plassert nær kysten.

Jordkjellere

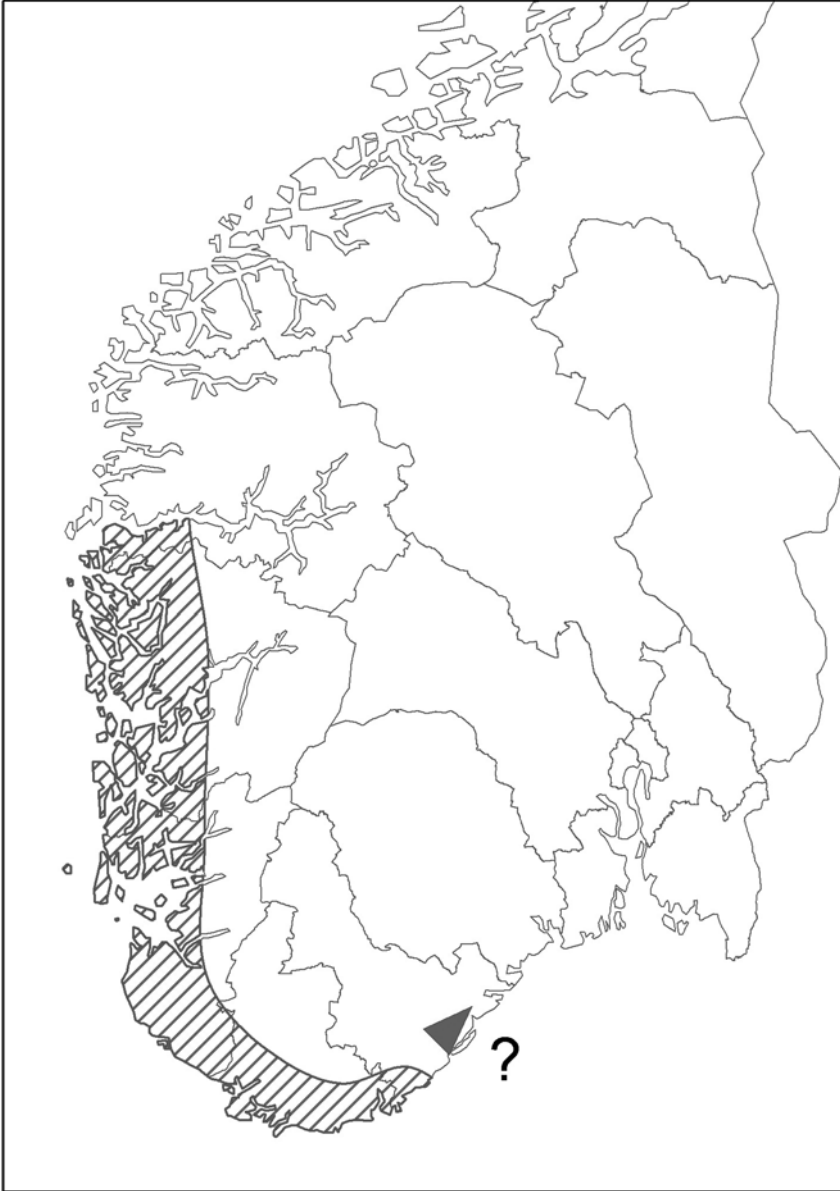
I kyststrøkene fra Sogn til inn i Agder har det i minst et par hundre år vært skikk å mure opp små hus som i det ytre har en rund eller halvrund plan. De har gjennomgående et tverrmål på 3–4 meter, og likner små hauger eller store tuer. De har alle steinhvelv og er dekket med isolerende lag av jord og torv. I noen områder fins slike hus på nesten hver gård. Disse jordkjellerne eller potetkjellerne kan ha en kompakt steinmur som er helt dekket av jord og stein, mens andre har synlige gråsteinsmurer. Disse jordkjellerne har kragningshvelv eller såkalte falske hvelv. Det vil si at de flate steinene er lagt slik at hver helle skyter et stykke frem fra den underliggende. I toppen gjenstår et hull som kalles ljore (Gjærder 1978:13ff).

Jordkjellerne har hatt forskjellige formål, men har de siste hundre årene hovedsakelig vært brukt som forrådshus. En har for det meste lagret poteter i dem, men også andre slags grønnsaker som gulrøtter, neper og kålrot. Jordkjellerne er vind- og vanntette og samtidig såpass fuktige at matvarene ikke tørker opp. De er som regel frostfrie, men det hendte at en tente fyr på einer eller torv i ei gammel gryte for å sikre potetene når det var frostnetter.

Det er vanskelig å si når disse bygningene er satt opp, men antagelig er de fleste fra slutten av 1700-tallet og første del av 1800-tallet, og har sammenheng med at poteten kom hit til landet. Kulturgeografisk er potetkjellerne slik jeg kjenner dem et fenomen nær kysten. Hvor langt østover jordkjellerne har vært vanlige i Agder vet jeg ikke, men det hadde vært interessant å kartlegge utbredelsen for å sette dem i sammenheng med den øvrige byggeskikken. Liknende jordkjellere finnes i den sørvestre delen av Sverige og mange atlantehavsland. De norske jordkjellerne inngår antagelig i en bredere vest-europeisk bygningstradisjon.

Fra byggeskikk til byggestil

Til nå har jeg stort sett tatt for meg byggeskikkens konstruksjonsformer, dvs. den delen av arkitekturen som er folkelig og gir byggeskikken det lokale preg. Denne byggeskikken har stor stabilitet og blir, som vi har sett, opprettholdt over lange tidsrom, som regel over mange hundre år. Derfor

Kart 6 Jordkjellere er vanlige i kyststrøkene fra Bergen til Agder, men utbredelsen innover i landet og østover er lite kartlagt.

kan byggeskikken ofte gi en geografisk identitet. Denne stabiliteten gjør at vi kan tale om noe allment folkelig og felles. Vi har sett det i forhold til lafteverk, stavverk, slepverk og steinarkitektur.

Vender vi blikket mot byggeskikkens ytre former, mot bygningenes arkitektur og stil, henger disse langt tydeligere sammen med en europeisk kultur. Stilen de siste 300 årene har sammenheng med monumental- og elitearkitekturen, og hører i utgangspunktet til den herskende samfunnsklasse. Arkitekturen er langt flyktigere enn byggeskikken, og kan bli borte i løpet av kort tid. Likevel kan en byggestil, like godt som byggeskikken, lage kulturgeografiske grenser.

På 1700-tallet kom klassisismen til Agders bygningskultur. Etter at utgravningene i Herculaneum og Pompeii begynte i 1748, ble interessen for antikken fornyet og forsterket. Kunstnere og arkitekter lagde skulpturer og bygninger etter greske og romerske forbilder. I Norge blir klassisisme særlig brukt om arkitekturperioden fra ca. 1780 til 1820. På Agder fikk den sin lokale variant i det vi gjerne kaller sørlandsklassisismen. Det var en stil med enkle, stilrene former. Bygningene fikk en streng, regelmessig form med vekt på symmetri, harmoni og likevekt.

Kjos gård ved Kristiansand er et godt eksempel på denne sørlandsklassisismen. Bygningen har et høyreist sadeltak. Portalen med tredelt venetiansk vindu over blir kronet av et halvbueformet vindu med radiale sprosser som stråler ut fra sentrum. Det hele avsluttes med et trekantet gavlmotiv som er så typisk for disse bygningene. For øvrig har Kjos gård engelske skyevinduer og profilert engelsk liggende panel, noe som viser en blanding av engelsk og kontinental stil i Agder (Munksgaard 1993: 100f).

Denne typen bygninger finner vi i alle fall i området mellom Mandal og Lillesand, men med varianter øst og vest for dette området. Derimot går ikke grensen langt inn i landet. Bygningene er by- og kystrelaterte.

Leter man i denne bykulturens stil, kan man finne mange interessante elementer. På venstre side av det imponerende og flotte empire-rådhuset i Arendal, Kalleviggården, står et mindre hus. Portalen innrammes av søyler. Disse søylene har et interessant kapitél. I 1798 sendte Napoleon en ekspedisjon til Egypt. Franskmenenes hær oppholdt seg der i over ett år. Følgen av denne ekspedisjonen ble bl.a. at orienten og egyptisk kultur ble

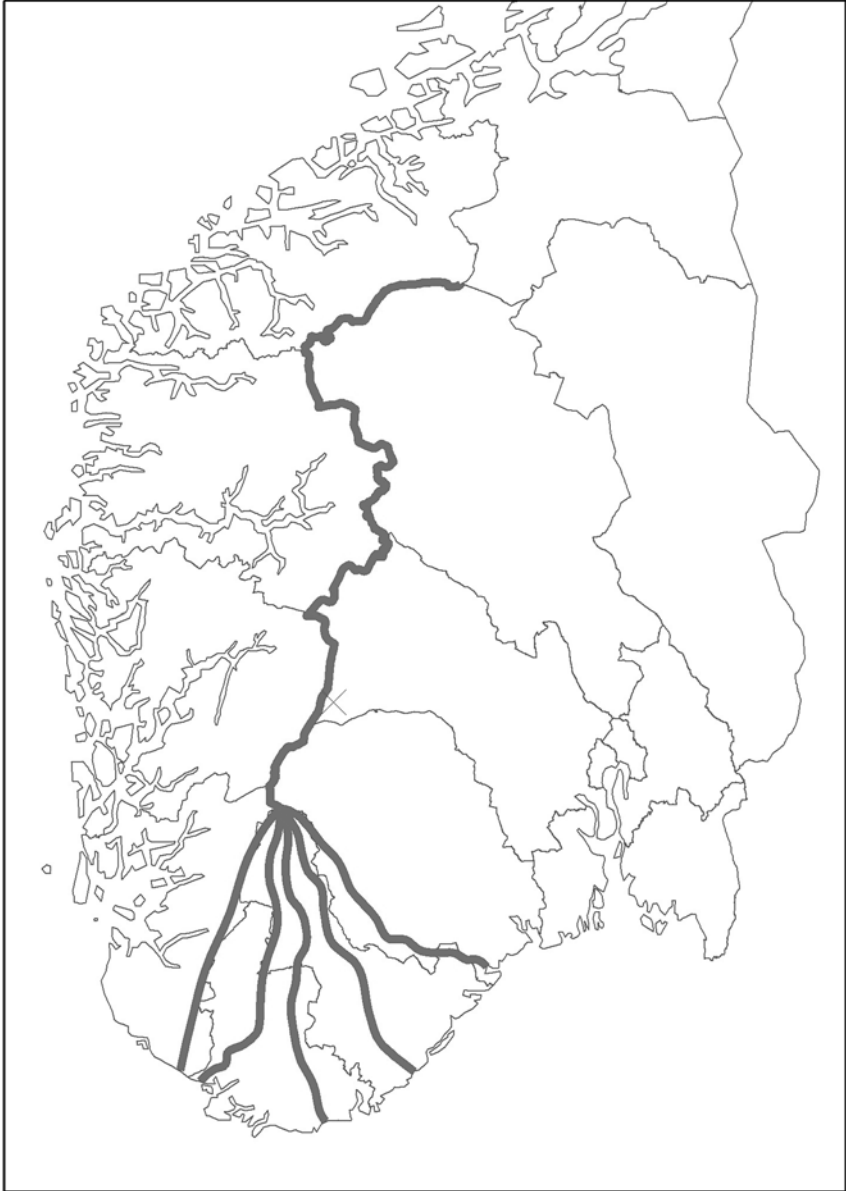
eksotiske innslag i den allmenne europeiske kulturen. Innslagene kom ad mange veier også til Agder, og i Arendal er papyruskapitélet et av flere eksempler. Også i Kristiansand kan man se egyptiske trekk i arkitekturen, som f.eks. børspaviljongens karakteristiske kapitél med lotusform. Bygningen står nå på Vest-Agder-museet Kristiansand. Impulsene sørfra var sterke og markante i de sørlandske kystsamfunnene.

Konklusjon

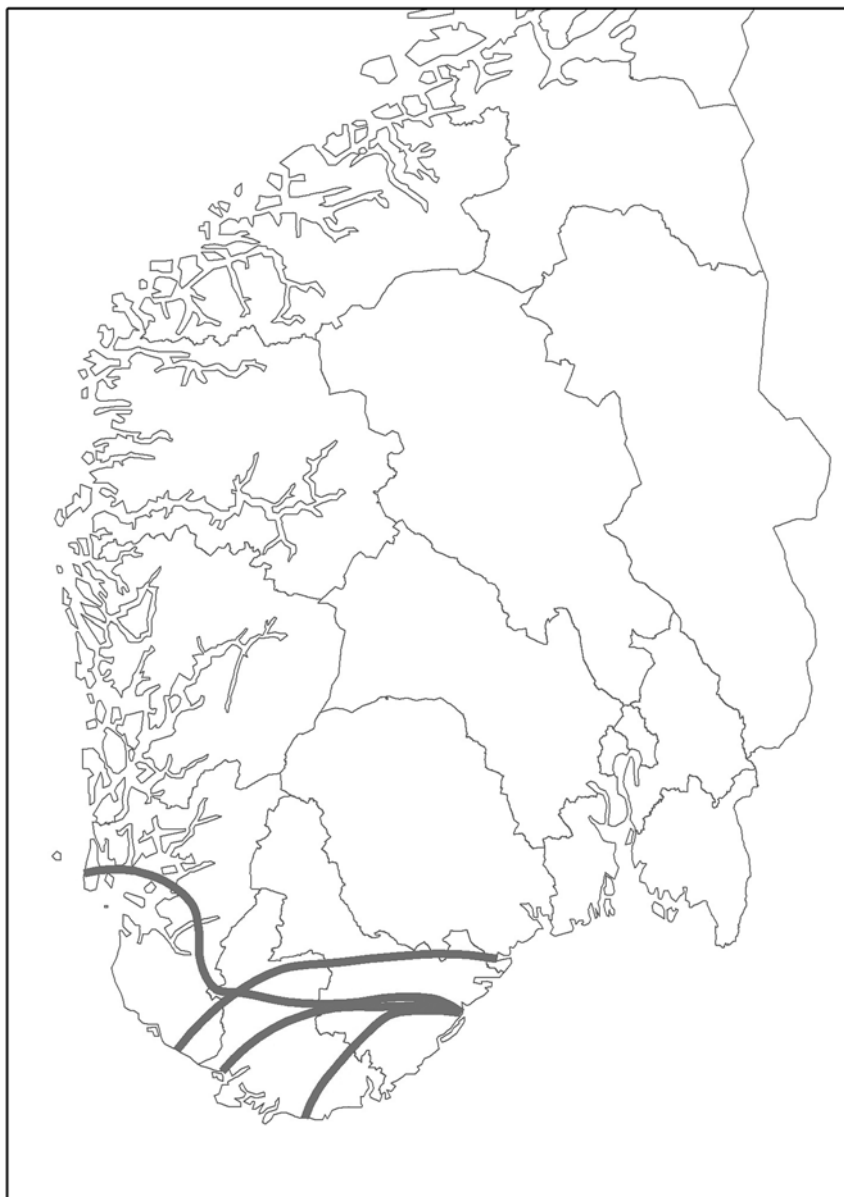
I det materialet jeg har presentert, er det kommet frem noen klare kultur-geografiske trekk. Vi har funnet:

1. En øst – vestlig kulturgrense. Denne kulturgrensen ser ut til å ha sin bakgrunn i gamle ulikheter i byggeskikken mellom et østnorsk og et vestnorsk kulturområde. Grensen mellom det østnorske lafteverket og det vestnorske stavverket er et godt eksempel på denne kulturgrensen.
2. En nord – sørlig kulturgrense. Denne kulturgrensen ser ut til å ha to forutsetninger. En med bakgrunn i bygningstyper som har sin funksjon knyttet til kystrelatert klima. Jordkjellere er eksempel på dette. En annen med forutsetning i europeiske kulturimpulser som er kommet sørfra til Agder. Middelalderens steinkirker og nyere tids arkitektoniske byggestiler er eksempler på dannelse av denne kulturgrensen.
3. Spredt eller uregelmessig kulturgrense. Sleppverkskonstruksjonens utbredelse har vært eksempel på denne type kulturgeografi. Antagelig ligger forutsetningen i en bygningshistorisk reminisens som jeg kaller nunatakteorien. I det videre registreringsarbeidet med byggeskikken kan det kanskje oppdages lignende spredte utbredelsesformer

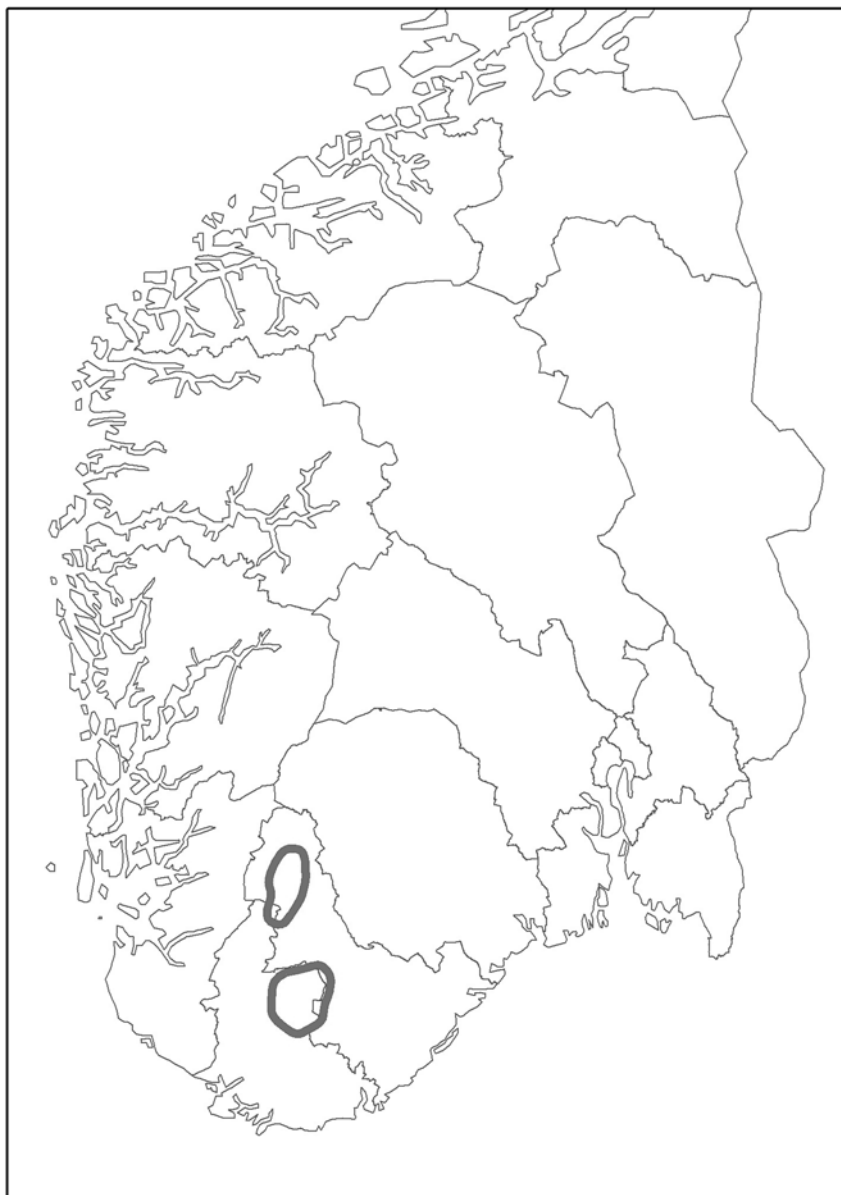
Eksempelene fra Agders byggeskikk kan mangedobles. Vi kan ta for oss tekking av tak, veggens kledning, tunoppbyggingen, ovnstyper, bygningstyper og grunnplan. Det er med andre ord mye igjen før byggeskikkens kulturgeografi på Agder er tilfredsstillende kartlagt.

Kart 7 a Prinsipptegning for kulturgeografiske øst-vest grenser i Agder.

Kart 7b Prinsippetegning for kulturgeografiske nord-sør grenser i Agder.

Kart 7 c Prinsipptegning for områder med kulturhistoriske reminisenser i Agder.

Litteratur

- Erixon, Sigurd. 1922. *Svensk byggnadskultur och dess geografi*. Stockholm: Ymer
- Erixon, Sigurd. 1957. *Atlas över svensk folkkultur*. Uddevalla
- Erixon, Sigurd. 1953. *Byggnadsteknik*. Nordisk kultur XIV.
- Godal, Jan Bojer og Moldal, Stein. 1994. *Beresystem i eldre norske hus*. Oslo: Teknologisk institutt.
- Gjærder, Per. 1977. *Vestnorske utløer i stavverk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gjærder, Per. 1978. Jordkjellere i vestnorske kyststrøk. I *Fortidsvern* 2/1978. Oslo.
- Gjærder, Per. 1982. Om stavverk og lafteverk. I Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund og Per Gjærder (red.), *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år: tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*. Stavanger: Ams – skrifter 7.
- Hauglid, Roar. 1980. *Laftetekunst. Laftets opprinnelse og eldste historie. Norske minnesmerker*. Utgitt av Riksantikvaren. Oslo: Dreyers forlag.
- Henriksson, Gunnar. 1989. *Skiftesverk på Öland*. Uddevalla: Riksantikvarieämbetet.
- Lidén Hans-Emil. 1987. De sørvest-norske steinkirkene. I *Kyrkja i lokalsamfunnet*. Kristiansand: ADH skrifter 1987/1.
- Munksgaard, Jan Henrik. 1979. Byggeskikkens og husbunadens geografi på Vestlandet. I *Distriktshistorie*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Munksgaard, Jan Henrik. 1993. Kystbyenes utvikling – Impulser og innovasjoner. NKKMs fagseminar.
- Munksgaard, Jan Henrik. 2002. Mote, fornuft og følelse. I *Vest-Agder Fylkesmuseums årbok*. Kristiansand: Vest-Agder Fylkesmuseum.
- Munksgaard, Jan Henrik. Ei skykkje og en hambar. Trekk fra norsk og bulgarsk stavarkitektur. Upublisert manuskript. Kommer i minneskrift til Svein Mjaatvedt. Fylkeskonservatoren i Vest-Agder.
- Schjelderup, Helge. 1991. Brukshusene ved sjøen. I *Stavanger Museums Årbok*. Stavanger: Stavanger Museum.
- Sundt, Eilert. 1974-1978. *Verker i utvalg*. Oslo: Gyldendal.
- Vensild, Henrik. 1982. Højremshuse i Nord- og Nordvest-Jylland i historisk tid. I Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund og Per Gjærder (red.), *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år: tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*. Stavanger: Ams – skrifter 7.
- Vakarelski, Christo. 1977. *ÖiçÉÉÄiäü çÄ ÅöäÉÄèü*. Sofija
- Vreim, Halvor. 1936-37. Trekk fra byggeskikkens geografi i Norge. *Årbok Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring 1936-37*: s. 33-64. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.